

IKONIČNOST U SINTAKSI BRIŽINSKIH SPOMENIKA¹

U ovom radu razmatra se kapacitet dijagramske ikoničnosti, kao kognitivnog mehanizma, u strukturiranju sintaksičkih sintagmatskih i paradigmatičkih relacija u Brižinskim spomenicima. Raspored klauza u složenim rečenicama analizira se iz perspektive ikoničkog principa sekventivnog reda. Sintaksička struktura padežnih konstrukcija (u funkciji objekatskih dopuna, odnosno prostornih, kvalifikativnih i uzročnih odredbi) posmatra se iz perspektive ikoničkog principa kvantiteta.

Ključne reči: dijagramska ikoničnost, princip sekventivnog reda, princip kvantiteta, sintagmatika zavisnosložene recenice, padežna paradigmatika

This paper deals with the relevance of diagrammatic iconicity as a cognitive mechanism in the realization of syntagmatic and paradigmatic relations in the syntax of the Freising Folia. The order of clauses in complex sentences is analyzed from the perspective of the iconic principle of sequential order. The syntactic structure of case constructions (as object complements, or as spatial, qualitative and causal adverbials) is examined from the standpoint of the iconic principle of quantity.

Keywords: diagrammatic iconicity, principle of sequential order, principle of quantity, hypotactic syntagmatics, case paradigmatics

1 Uvod

Još od osamdesetih godina prošloga veka s konstituisanjem kognitivne lingvistike kao posebnog lingvističkog pravca (up. LANGACKER 1983, PIPER 2006, GEERAERTS – CUYCKENS 2007) raste interesovanje za kognitivne mehanizme jezičkih promena, bilo da se oni posmatraju kao uzročnici tih promena ili kao fenomeni koji te promene prate i kroz njih se ispoljavaju. Ovako usmerena lingvistička istraživanja nude vrlo podsticajne ideje, teorijske stavove i metodološka rešenja važna za razumevanje odnosa između kognitivnog osmišljavanja stvarnosti, s jedne strane, i vremenski promenljivog, a prostorno difuznog jezičkog izraza, s druge strane (WINTERS 2010: 22). Naučni pristup usmeren na istraživanje veza između (manje-više) univerzalnih kognitivnih mehanizama i njihovih jezičkih odraza ostvarenih u različitim prostornim i vremenskim okvirima poslednjih godina se prepoznaje kao *dijahrona*, odnosno *istorijska kognitivna lingvistika* (up. BYBEE 2007, WINTERS 2010).

Ovom bi lingvističkom pristupu pripadalo pre svega istraživanje dijahronije svekolikih odnosa između »izvornog«, čulno i(li) iskustveno dokučivog domena (*source domain*) i »ciljnog« domena (*target domain*) kao izraza kognitivne nadogradnje, bez

¹ Rad je nastao u okviru projekta *Istorija srpskog jezika*, koji finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije (178001).

obzira na to da li se radilo o *metaforičkom projektovanju* značenjski prostijih jezičkih struktura na one značenjski složenije, tj. o *metaforizaciji* (up. LAKOFF 1990; 1993) ili pak o ikoničkom projektovanju iskustvenih struktura na jezičke strukture, tj. o *ikonizaciji* (up. CROFT 2003: 101–110). U prvom slučaju, pažnja je usmerena na analizu veze između dva značenja jednog istog jezičkog izraza u različitim kontekstima, na primer na poređenje prostornog i vremenskog značenja padežne konstrukcije *na + acc*, što se može ilustrovati primerima (1–2) iz Brižinskih spomenika:²

(1) iti se *na oñ zuet* (I/8);

(2) I da bim uzliisal *na zodni den* Tuó milozt (I/31).

U drugom slučaju pak, reč je o refleksiji iskustvene strukture na jezičku strukturu,³ što bi se moglo ilustrovati primerom jezičkog nizanja događaja hornološkim redom kojim su se ti događaji i realizovali u stvarnosti, kao što to pokazuje sledeća rečenica iz Brižinskih spomenika (3):

(3) Bonese zavuiztiu bui Nepriiazninu uvignan od szlauui bosige, potom na narod zlovuezki strazti i petzali boido, neimoki, i B[O] ZZ[EM] REDU zemirt (II/7).⁴

Za dijahrono usmerena lingvistička istraživanja od posebnog je značaja praćenje ovih kognitivnih mehanizama u jeziku spomenika koji stoje na samom početku konkretne nacionalne pismenosti, budući da pisana tradicija, po pravilu, modifikuje primarne kognitivne koncepte udaljavajući se manje ili više od metaforičnosti i(li) ikoničnosti. U tom smislu, Brižinski spomenici – koji su nastali najkasnije do 1039. godine, a u kojima su uočena »dvojna jezikovna stanja, starija i mlađa slovan-ska in mlajša alpskoslovansko-slovenska« (GRDINA 1993: 160) – vrlo su pogodan korpus za ovako usmerena lingvistička istraživanja. Pošto su metaforički mehanizmi u sferi sintakse padeža Brižinskih spomenika već opisani (up. PAVLOVIĆ 2011a), ostaje da se razmotri kapacitet ikoničnosti u strukturiranju sintaksičke sintagmatike i paradigmatske ovog najstarijeg slovenačkog pisanog spomenika.

2 Pojam i principi lingvističke ikoničnosti

2.1 Mada su rasprave o tipu vezi između jezičke forme i jezičkog sadržaja otpočele još u antici s poznatom Platonovom dilemom da li jezik vezuje formu za sadržaj po prirodi, odnosno suštini (*physei*), kako je tvrdio Kratil (glavni junak Platonovog dijaloga) ili sporazumno, po konvenciji (*thesei*), kako je smatrao Kratilov sagovornik Hermogen (up. PLATON 1999: 427d–429e, MARICKI-GADANSKI 1999: 135), predistoriju lingvističke ikoničnosti valja tražiti u semiotičkim istraživanjima američkog filozofa Č. S. Persa i njegovih sledbenika, pre svih Č. Morisa. Naime, nakon poluvekovnog, gotovo dogmatski prihvaćenog sosirovskog viđenja jezika kao sistema znakova u

² Primeri se navode prema kritičkom prepisu Brižinskih spomenika (1993: 45–64) SAZU.

³ Up. »behind [diagrammatic] iconicity is that the structure of language reflects in some way the structure of experience« (CROFT 2003: 102).

⁴ U lingvističkim studijama posvećenim ikoničnosti ovaj tip iskustveno-jezičkog podudaranja obično se ilustruje Jakobsonovim primerom »*Veni, vidi, vici*«, u kojem je redosledom koordiniranih predikata reprodukovana sukcesija Cezarovih aktivnosti (JAKOBSON 1965: 27). Ono što navedeni staroslovenački primer čini osobitim jeste činjenica da pisar II Brižinskog odlomka eksplicira *ikonički princip hronološke sekvencivnosti* (B[O] ZZ[EM] REDU), po kome ustrojava složenu rečeničnu strukturu.

kome je veza između oznake i označenog proizvoljna (up. SOSIR 1989: 84), čuveni strukturalista R. Jakobson svojom *potragom za suštinom jezika* (*Quest for the Essence of Language*) (1965) u lingvistiku uvodi poznatu Persovu trijadu *ikon – indeks – simbol*, zasnovanu na odnosu znaka s njegovim dinamičnim objektima (PEIRCE 1867: 294). Dok bi oznaka i označeno kao sastavne komponente znaka u *ikonu* bili povezani sličnošću (na primer, jezička onomatopeja), a u *indeksu* metonimijskim odnosom (na primer, dim kao indeksna oznaka vatre), *simbol* bi bio konvencionalno definisani interpretativni znak. Ikon i simbol (kao savremena određenja antičkog *physei i thesei*) bili bi suprotstavljeni polovi fazičnog znakovnog kontinuuma (up. RADOVANOVIĆ 2009), pri čemu bi perceptivna zavisnost znaka od svog realnog ili kognitivnog analoga opadala od ikona preko indeksa do simbola, a rasla u obrnutom smeru.⁵ Jezički sistemi sadrže i ikonične i simboličke komponente, pri čemu učestalost jednih ili drugih elemenata na različitim jezičkim nivoima (fonološkom, morfofonološkom, morfološkom, derivatološkom, sintaksičkom i sl.) u različitim periodima razvoja jednog jezika može varirati.⁶

Sam ikon je heterogena vrsta znaka, budući da se prema stepenu i(li) vrsti ikonične reprezentativnosti može ostvariti kao odraz (što je prosta refleksija označenog u oznaci), kao *dijagram* (koji podrazumeva strukturalno poklapanje oznake i označenog) i kao *metafora* (koja je izraz odnosa između dva znaka) (PEIRCE 1932: 277). U lingvističkim istraživanjima najpotpuniju primenu će dobiti dijagram, tj. dijagramski ikon, što je i razumljivo budući da je jezik organizovana struktura.⁷

Dijagramaska ikoničnost najpotpunije je razrađena u okviru tzv. *prirodne morfologije* (up. MAYERHALER 1981; WURZEL 1989) i *prirodne sintakse* (up. HAIMAN 1985), u kojima se stepen ikoničnosti jezičkog znaka posmatra iz perspektive semantičke markiranosti, koju u lingvistiku uvode strukturalisti praške lingvističke škole, a čija suština sada leži u postavci da su jezički markirane kategorije, kako smatra Dž. HEJMAN (1980: 528), markirane i semantički. U tom smislu, stepen semantičke *markiranosti* određene jezičke kategorije u obrnutoj je srazmeri sa stepenom njene *prirodnosti*.

2.2 U sintaksičkim istraživanjima ikoničnosti polazi se od osnovnih kognitivnih principa ikoničnog kodiranja jezičkih struktura, i to 1) *principa kvantiteta*, 2) *principa proksimalnosti*, te 3) *principa sekventivnosti* (GIVÓN 1990), a u novije vreme i 4) *principa fokusnosti*, tj. principa referenta i pozadine (RADDEN – DIRVEN 2007: 52–57).

⁵ Tako se, na primer, za morfološki nivo proučavanja jezika uspostavlja hijerarhijska skala ikoničnosti koja ide od *makimalne ikoničnosti*, preko *smanjene maksimalne ikoničnosti*, *minimalne ikoničnosti*, *neikoničnosti* do *kontraikoničnosti* (WURZEL 1989: 1)

⁶ Ukoliko se ceo problem posmatra iz dijahrone lingvističke perspektive, nameće se pitanje da li konkretan jezički sistem u svom razvoju ide od ikonizma (ili bar naglašenog ikonizma) ka simbolizmu (ili bar naglašenom simbolizmu) ili obrnuto, te ako postoji neka vrsta kretanja, da li se »mera ikoničnosti« (GIVÓN 1985: 215) menja konstantno, skokovito, ciklično ili na neki drugi način.

⁷ Ideje metaforičkog ikonizama mogle bi se tražiti u savremenim kognitivnolingvističkim istraživanjima metafora (up. PAVLOVIĆ 2010: 135), dok je pojam odraznog ikonizma vrlo rano prepoznat kao kategorija koja se manje-više preklapa s fonosemantičkim istraživanjima koncentrisanim na otkrivanje fonoloških obrazaca simbolizovanja određene semantike (up. PRIESTLY 1989).

Princip kvantiteta (GIVÓN 1990: 969–970) podrazumeva da se veća količina jezičkog materijala dodeljuje većoj količini sadržaja, manje predvidljivim sadržajima, komunikativno i kognitivno složenijim sadržajima.

Princip proksimalnosti (GIVÓN 1990: 970–971) podrazumeva da se jezički izrazi funkcionalno, konceptualno ili kognitivno povezanih jedinica raspoređuju u kodnoj strukturi prema stepenu izvankodne integrisanosti – jače povezane konceptualne jedinice favorizuju naglašeniji kontakt svojih jezičkih izraza.

Princip sekventivnosti (GIVÓN 1990: 971–973) – prema kome je pozicioniranost elemenata u jezičkim strukturama uslovljena izvanjezičkim redosledom njihovih denotata – podrazumeva da raspored jezičkih jedinica može biti određen 1) hronologijom situacija o kojima se referiše, 2) komunikativnom važnošću fokusiranih situacija i 3) poznatošću saopštenih sadržaja. Inicijalnu poziciju u jezičkoj strukturi favorizuju hronološki starije situacije, one komunikativno važnije, te situacije koje se prepoznaju kao novina. U skladu s tim, u okviru ovog principa mogu se razdvojiti a) *princip hronološke sekventivnosti* i b) *princip hijerarhijske sekventivnosti*, pri čemu je ovaj drugi suštinski spoj principa sekventivnosti i principa fokusnosti.

Principi sekventivnosti i proksimalnosti dolaze do izražaja prvenstveno u sferi sintaksičke sintagmatike, a princip kvantiteta u sferi sintaksičke paradigmatske, što će biti razmotreno, s jedne strane, kroz analizu rasporeda klauza u složenim rečenicama i, s druge strane, kroz sagledavanje strukture padežnih konstrukcija u funkciji objekatskih dopuna, odnosno prostornih, kvalifikativnih i uzročnih odredbi u Brižinskim spomenicima.

3 Ikoničnost u hipotaktičkoj sintagmatici Brižinskih spomenika

3.1 Dominantan ikonički princip u sferi hipotaktičke sintagmatike jeste princip sekventivnosti, koji se ispoljava kao *princip hronološke sekventivnosti* ili kao *princip hijerarhijske sekventivnosti*.

3.2 *Princip hronološke sekventivnosti* podrazumeva jezičko registrovanje uočenog sleda događaja, što znači da se radi o parametru zasnovanom na pukoj govornikovoju percepciji, dok princip hijerarhijske sekventivnosti, s druge strane, predstavlja odraz govornikovog segmentiranja i rangiranja situacija o kojima se saopštava. Moglo bi se reći da je hronološka sekventivnost ikon sveta, a hijerarhijska sekventivnost vrednosno rangirani ikon koncepta sveta. Upravo bi se stoga dalo pretpostaviti da je hronološka sekventivnost ključna u koncipiranju »nekultivisanih diskursa« koji stoje na samom početku nacionalnih pismenosti, budući da je najjednostavnije kodno registrovati hronologiju opaženih događaja bez misaonog napora da se ti događaji rangiraju.⁸ U Brižinskim spomenicima princip hronološke sekventivnosti ispoljava se u složenim rečeničnim strukturama s vremenskom i s namernom klauzom.

⁸ Tipičan primer jeste, recimo, staroegipatski tekst *Priče Egipćanina Sinuheta* iz Srednjeg carstva u kome se propositivni sadržaji nižu hronološkim redom onako kako su se određene situacije ostvarivale, bez ikakvog pokušaja da se načini selekcija sadržaja po diskursnoj ili sintaksičkoj važnosti (up. TURAEV 1915: 14–15).

3.2.1 Složena rečenica s *vremenskom klauzom* najprostiji je tip hipotaktičke strukture u kojoj se jezički izrazi dveju situacija pozicioniraju jedan pored drugog, na bazi principa proksimalnosti (GIVÓN 1990: 970–971), bez preciziranja unutrašnjeg odnosa među iskazanim situacijama. Jedini mentalni napor koji je potrebno uložiti pri izricanju ovog tipa hipotaktičke relacije jeste definisanje upravnog i zavisnog člana na bazi principa fokusnosti (RADDEEN – DIRVEN 2007: 53), čime se data rečenična struktura odvaja od pukog parataktičkog nizanja. Složene rečenice s vremenskom klauzom u Brižinskim spomenicima odražavaju princip hronološke sekventivnosti, budući da se adlativna vremenska klauza (up. PIPER 2001: 128–129), kojom se identifikuje krajnja granica trajanja upravne radnje, pozicionira iza upravne rečenice (4), dok se ablativna vremenska klauza (up. PIPER 2001: 128–129), kao indikator situacije kojoj sledi realizacija upravne radnje, pozicionira ispred upravne rečenice (5), što je potvrđeno i na drugim jezičkim korpusima (up. DIESSEL 2008, PAVLOVIĆ 2010):

- (4) *Taco, zinzi, i nam ze modliti tomuge vuirchnemu Otzu Goszpodi, DOSDA ni tamoge vzedli, v zezarstuo suoge* (II/58);
- (5) *BONESE zavuzitziu bui Nepriiazninu uvignan od szlauui bosige*, potom na narod zlovuezki strazti i petzali boido, neimoki, i b[o] zz[em] redu zemirt (II/7).

3.2.2 *Namernom klauzom* iskazuje se situacija koja je kao izraz volje ili želje vršioća upravne radnje postavljena kao cilj te radnje – volja ili želja vršioća radnje da ostvari postavljenu nameru kao cilj pokreće realizaciju upravne radnje. U skladu s tim svojim svojstvom, namerna klauza u Brižinskim spomenicima uvek je pozicionirana iza upravne rečenice (6–7):

- (6) *Bose, Ti pride ze nebeze, vse ze da v moku za vuiz narod, DA bi ni Zlodeiu otél* (I/27);
- (7) *I pagi, bratriia, pomenem ze, DA i zinouue bosi naresem ze* (II/14);
- (8) *Tose izco iega milozti, i sancte Mariae, i sancte Michahela, i sancte Petra, i useh bosih zil, i uzeh bosih mosenic, i useh bosih zaconnic, i useh zuetih deu- uiz, i uzeh bosih moki, DA mi rasite na pomoki biti ki Bogu moih grechou, DA bim cisto izpouued ztuoril i odpuztic ot Boga priel* (III/11);
- (9) *Dai mi, Bose Gozpodi, tuouiu milozt, DA bim nezramen i neztiden na zudinem dine pred Tufojima osima ztoial* (III/50).⁹

Postponovanost namerne klauze u odnosu na upravnu rečenicu nije specifičnost Brižinskih spomenika, budući da je još Dž. Grinberg (1963: 49–50) ovu pojavu nedvosmisleno formulisao kao svoju 15. univerzaliju: »In expressions of volition and purpose a subordinate verbal form always follows the main verb as the normal order except in those languages in wich the nominal object always precedes the verb«. Evidentno je, dakle, da se radi o tipološkoj pojavi koja je i ikonički motivisana, što načelno potvrđuju i istraživanja H. Disela (2001: 444–445).

⁹ Princip hronološke sekventivnosti ispoštovan je i u primeru: *Da c tomu dini, zinzi, muzlite, IDE ne camo ze vcloniti*, nu ge pred bosima osima stati i zio prio imeti, iuse gezim bovvedal (II/83); koji E. Dogramadžieva (1989: 64), za razliku od R. Kolariča, tumači kao složenu rečenicu s namernom klauzom – »In mislite, sinovi, na tisti dan, da ne bi kam skrenuli (s poti)«.

3.3 Za razliku od principa hronološke sekventivnosti, kao izraza govornikove percepcije, *princip hijerarhijske sekventivnosti* podrazumeva govornikovo misaono angažovanje, koje uvek uključuje, s jedne strane, sociolingvističke parametre komunikacije (up. RADOVANOVIĆ 1986: 67–69) kao što su 1) »okvir«, tj. fizički i(li) institucionalizovani ambijent komunikacije i 2) »scenu«, tj. pragmatičke, psihološke, sociokulturne, te presupozitivne elemente i, s druge strane, različite aspekte jezičkog sistema, čiji je kapacitet u direktnoj srazmeri s tradicijom komuniciranja na datom jeziku.¹⁰ To znači da se kroz ikonički princip hronološke sekventivnosti ispoljava stvarnost interpretirana čistim opažajem, dok se preko principa hijerarhijske sekventivnosti ispoljava koncept stvarnosti kao kolektivno viđenje sveta. U Brižinskim spomenicima princip hijerarhijske sekventivnosti ispoljava se u složenim rečeničnim strukturama s objekatskom, poredbenom i uzročnom klauzom.

3.3.1 *Objekatskom klauzom* identifikuje se objekatski argument nadređenog predikata, pa se taj zavisni član – adekvatno svojoj sintaksičkoj funkciji – i pozicionira iza svog upravnog člana. Upravo je stoga u Brižinskim spomenicima objekatska klauza uvek postponovana u odnosu na upravni predikat (10–13):

(10) í vueruiú, *DA mi ie, na zem zuete beusi, iti se na oñ zuet, paki se uzati na zod[ni] den* (I/8);

(11) Tí edin, Bose, vuéz, *CACO mi [ie] iega potreba vuelica* (I/20);

(12) Mosete potomu, zinzi, uvideti i zami razumeti, *ESE bese priuuae zlouuezi u liza tazie, acose i mui gezim* (II/27);

(13) Tose uueruiu u Bog uzemogoki, i u iega Zin, i u Zuueti Duh, *DA ta tri imena [sunt] edin Bog, Gozpod zuueti, ise z[t]uori nebo i zemlo* (III/4).

Postponovanje objekatske klauze prema upravnom predikatu može se tretirati i kao preslikavanje reda glavnih rečeničnih konstituenata iz proste rečenice na složenu rečenicu, budući da je i u I i u III Brižinskom rukopisu objekat dominantno postpovan u odnosu na predikat.¹¹

3.3.2 *Poredbenim klauzama* obrazlažu se postupci iskazani upravnom rečenicom sravnjivanjem date akcije ili stanja s realizacijom istovrsne akcije ili stanja u drugačijim okolnostima ili dovođenjem date radnje u relaciju s njenim zamišljenim modelom. Kao obrazloženje, poredbena klauza bilo kvalifikativnog (14–15) bilo kvantifikativnog tipa (16) u Brižinskim spomenicima uvek je postponovana u odnosu na upravnu rečenicu:

(14) I da bim na zem zuete tacoga grecha pocazen vzel, *ACOSE Ti mi zadenes i ACOSE Tuá milozt i Tebe liubo* (I/25);

(15) ese bese priuuae zlouuezi u liza tazie, *ACOSE i mui gezim* (II/30);

(16) Caiu ze moih grechou i rad ze chocu caiati, *ELICOSE zimizla imam* (III/46).

¹⁰ Ako se ima u vidu podatak da su Brižinske spomenike verovatno pisali nemački duhovnici (LOGAR 1996: 135), čiji je profesionalni idiom morao biti latinski, može se pretpostaviti da se jezički izraz ovog staroslovenačkog spomenika, u sintaksičkom smislu mogao osloniti na latinsku pisanu tradiciju.

¹¹ Up.: »in FT I there is only one clause in which the verb stands after the direct object ... and in FT III too there is only one such clause ... In FT II, however, the number of clauses in which the verb stands last is considerable« (STONE 1996: 220).

Kvalifikativna i(li) kvantifikativna obrazloženja vrednuju se, dakle, kao hijerarhijski niže kategorije u odnosu na obrazloženu situaciju, što znači da je postponovanost poredbene klauze u Brižinskim spomenicima definisana ikoničkim principom hijerarhijske sekventivnosti.

3.3.3 Uzročnom klauzom identifikuje se faktivni uzrok čijom se realizacijom aktivira situacija iskazana upravnom rečenicom. Iako uzročna situacija hronološki prethodi posledičnoj, u Brižinskim spomenicima uzročna klauza se pozicionira iza upravne rečenice (17):

- (17) *Preise nassi zesztoco stradacho, NEBO ie tepechu metlami, i prinizse ogni petsachv, i metsi tnachu, i po lezv vuesachu, i selezni cliusi* (II/97).

Ovom klauzom obrazlaže se radnja iskazana upravnim predikatom, a sintaksička struktura koja funkcioniše kao potpora pragmatički je sekundarna, hijerarhijski niža, pa se – prema ikoničkom principu hijerarhijske sekventivnosti – postponuje u odnosu na osnovi iskaz, što je uobičajena pojava u nizu jezika.¹²

3.4 Uslovnom klauzom identifikuje se potencijalni uzrok, tj. uslov čijom se realizacijom aktivira situacija iskazana upravnom rečenicom. Mada je preponovanost ovih klauza označena kao tipološka dominantna i u (S)OV i u (S)VO tipu jezika (up. GREENBERG 1963: 69; DIESEL 2001: 433), u Brižinskim spomenicima uslovna klauza se može naći i ispred (18) i iza upravne rečenice (19–20), što je očigledno rezultat ukrštanja dva ikonička principa, i to principa hronološke i principa hijerarhijske sekventivnosti:

- (18) *ECCE bi detd nas ne zegresil, te v ueki gemu be siti, starosti ne prigemlióki, nikoligese petsali ne imugi, ni slzna teleze imoki, nu ú vueki gemu be siti* (II/1);
 (19) *Tíge se mosem i mui este buiti, ECCE tage dela nasnem delati, iase oni delase* (II/41);
 (20) *Caiu ze moih grechou i rad ze chocu caiati, elicose zimizla imam, ECHE me, Bose, postedisi* (III/46).

4 Ikoničnost u padežnoj paradigmatici Brižinskih spomenika

4.1 Padežna konstrukcija svoje konkretno značenje uvek ostvaruje u sintagmatskom kontaktu s odgovarajućim upravnim, najčešće predikatskim rečeničnim članom, da bi na bazi značenja stečenog u sintagmatskom lancu ušla u paradigmatsku relaciju prema semantički srodnim padežnim konstrukcijama. U ovako ostvarenim sintagmatskim vezama obično se ispoljava ikonički princip proksimalnosti, dok u paradigmatskim relacijama, po pravilu, dolazi do izražaja ikonički princip kvantiteta, što i potvrđuju odgovarajući paradigmatski odnosi među padežnim konstrukcijama kojima se iskazuju objekatske dopune, odnosno prostorne, kvalifikativne i uzročne odredbe u Brižinskim spomenicima.

¹² H. Diesel (2001: 433–434) za više savremenih jezika VO (right-branching) tipa uočava manje-više stabilnu tendenciju po kojoj »causal clauses tend to occur in sentence-final position, but occasionally they are preposed«.

U okviru ikoničkog principa kvantiteta definisani se kriterijumi na osnovu kojih se može utvrditi stepen prirodnosti, tj. markiranosti jezičkog znaka, u ovom slučaju padežne konstrukcije, i to 1) *kriterijum strukturne složenosti*, po kome su markirane strukture formalno složenije od nemarkiranih, 2) *kriterijum učestalosti*, po kome markirane strukture imaju nižu frekvenciju od nemarkiranih, i 3) *kriterijum kognitivne složenosti*, po kome su markirane strukture kognitivno složenije od nemarkiranih (GIVÓN 1995). Što je data semantička kategorija prirodnija, tj. manje markirana to je i količina jezičkih sredstava neophodnih za njenu realizaciju manja i obrnuto.¹³

4.2 Razvoj tranzitivnosti u slovenskim jezicima (up. GRKOVIĆ-MAJOR, 2010) praćen je stabilizovanjem glagolske rekcije, pa u vezi s tim i formalne opozicije između direktnog objekta, u potpunosti obuhvaćenog radnjom glagolskog predikata, i indirektnog objekta, delimično obuhvaćenog predikatskom radnjom. U Brižinskim spomenicima slobodni akuzativ kao izraz direktnog objekta ikonički je indikator konceptualno jake veze glagola i njegove dopune (21–23), dok su predložko-padežne konstrukcije *k + dat*, odnosno *v + acc* ikonički indikatori labavijih veza glagola i njegovih dopuna (24–25):

(21) *bratra oclevuetam* (II/21);

(22) Oni bo *lasna* natrovuechu, *segna* naboiachu, *bozza* obuiau, *naga* odeachu (II/44);

(23) ise z[t]uori *nebo* i *zemlo* (III/10);

(24) Da *c tomu dini*, *zinzi*, *muzlite* (II/83);

(25) Tose uueruiu *v Bog uzemogoki*, i *v iega Zin*, i *v Zuueti Duh* (III/4).

Strukturno složenije predložko-padežne konstrukcije kao izrazi indirektnog objekta u Brižinskim spomenicima imaju nižu frekvenciju i odražavaju kognitivno složenije sadržaje, te su u tom smislu ikonički markirane. Stanje registrovano u Brižinskim spomenicima uklapa se u Hejmanovu konstataciju: »in no language will the phonological expression of a direct case be bulkier than that of the corresponding indirect case« (1983: 792), što znači 1) da na indirektni objekat (prema ikoničkom principu kvantiteta) ne može otpadati manja količina kodnog materijala nego na direktni objekat, te 2) da je u vezi s tim indirektni objekat iskazan predložko-padežnom konstrukcijom (prema principu proksimalnosti, tj. distantnosti) formalno udaljeniji od predikata nego direktni objekat – up. *uueruiu v Bog uzemogoki ~ ztuori o nebo*.¹⁴ Sve to važi za (S)VO tip jezika, dominantan bar u I i III Brižinskom rukopisu, i to pri neobebeženom rasporedu rečeničnih konstituenata.

¹³ Sve je to vrlo blisko principu »*more of form is more of content*« koji Dž. Lejkof i M. Džonson (1980: 127) svode na metaforu, ne vezujući ga za ikoničnost – up. *She ran and ran and ran and ran; He is bi-i-i-i-ig!*.

¹⁴ Konceptualna distanca jezičku dimenziju dobija kroz jezičku distancu, što je – po Dž. Hejmenu (1983: 781–782) – lako definisati: »In fact, if an utterance were nothing more than a string of sounds, the linguistic distance between two expressions could be defined simply as the number of syllables (or even the number of seconds) between them. But since language is hierarchically structured, the linguistic distance between two expressions depends on the nature and the number of the non-segmental boundaries between them, even where they are physically contiguous«.

4.3 Sintaksičko-semantičkoj opoziciji *direktivnost ~ indirektivnost* u sferi objekta ekvivalentna je semantička opoziciji *kontaktnost ~ distantnost* u sferi prostorne determinacije (up. BĚLIČOVÁ-KŘIŽKOVÁ 1978; PIPER 2001; PAVLOVIĆ 2011a: 179–180). Naime, objekat lokalizacije može biti u kontaktnu s imenovanim orijentiror ili pak izvan njega. Kontaktna lokalizacija ostvaruje se kao unutrašnja (26–27) ili kao površinska kontaktnost (28–29):

(26) Da botomu nine *U circuvah* ich clanam ze (II/35);

(27) Taco, zinzi, i nam ze modliti tomuge vuirchnemo Otzu Goszpodi, dosda ni tamoge vzedli, *v zezarstuo suoge* (II/58);

(28) I da bim *NA zem zuete* tacoga grecha pocazen vzel (I/25);

(29) Criste, bosì Zinu, ise iezi razil *NA zi zuuet* priti (III/67).

Distantna (tj. nekontaktna) lokalizacija, s druge strane, može biti specifikovana prednjom stranom orijentira (30–31), donjom stranom orijentira (32) ili slično:

(30) da bim nezramen i neztiden na zudinem dine *PRED Tu[oj]ima osima ztoial* (III/52);

(31) nikimse liza ni ucriti, nicacosé ubegati, nu ge stati *PRED stolom bosigem* ze zopirnicom nasim (II/69);

(32) stranna *BOD crovvi zuoge* uvedechu (II/50).

Unutrašnja kontaktnost objekta lokalizacije i lokalizatora u Brižinskim spomenicima iskazuje se (u zavisnosti od direktivnosti glagola u poziciji upravnog predikata) lokativom ili akuzativom blokiranim jednofonetskim predlogom *v*, površinska kontaktnost iskazuje se lokativom ili akuzativom blokiranim dvofonetskim predlogom *na*, dok se distantna lokalizacija iskazuje padežnim konstrukcijama (akuzativnim, odnosno instrumentalskim) blokiranim formalno kompleksnijim predlozima *pred*, odnosno *pod*. To znači da jezički izraz kontaktne lokalizacije ne može biti formalno kompleksniji od jezičkog izraza distantne lokalizacije, u čemu se uočava delovanje ikoničkog principa kvantiteta. Osim toga, strukturno složenije predložko-padežne konstrukcije kao izraz distantne lokalizacije u Brižinskim spomenicima imaju nižu frekvenciju od svojih kontaktnih ekvivalenata, što je očekivana posledica činjenice da je konceptualizacija distantne lokalizacije kognitivno složenija od konceptualizacije kontaktne lokalizacije.¹⁵

4.4 Jedna od ključnih opozicija u sferi načinske determinacije u Brižinskim spomenicima jeste opozicija između semantičke kategorije sredstava (33–34) i semantičke kategorije komitativa (35–36):

(33) iese všovues *Tvóimi vzti*: Pridete, Otza mega izvuolieni, primete vúecsne vúezelie (I/32);

(34) nebo ie tepechu *metlami*, i prinizse ogni petsachv, i *metsi* tnachu, i po lezv vuesachu, i *selezni cliusi* ge raztrgachu (II/98);

(35) ese iesem ztuoril zla ... *Ú nepraudnei rote* ili *Ú lsi* ... ili *vi uzmazì* ili *v zinistue* (I/11);

(36) izpouuede ... *uzeh nepraudnih del i nepraudnega pomislenia*, ese iezem ...

¹⁵ Kognitivno je jednostavnije konceptualizovati situaciju u kojoj se objekat lokalizacije smešta u unutrašnjost ili na površinu orijentira nego situaciju u kojoj objekat lokalizacije zauzima određeni položaj u odnosu na orijentir, ne dodirujući ga pri tom.

ztuoril ... *U zpitnih rotah, v lisnih resih, v tatbinah, U znicistve, U lacomztue, v lichogedeni, v lichopiti, U uzmaztue i U uzem lichod[e]jiani* (III/26).

Sredstvo kao kategorija pod potpunom kontrolom vršioća determinisane radnje iskazuje se slobodnim instrumentalom, dok se komitativ kao izraz prateće situacije (up. ZOLOTOVA 1988: 431) koja dovodi do realizacije radnje upravnog predikata, ali koja obično nije pod potpunom kontrolom vršioća te radnje,¹⁶ po pravilu iskazuje, predložsko-padežnom konstrukcijom *v + loc*. Strukturno složenija predložsko-padežna konstrukcija za iskazivanje komitativa odražava kognitivno kompleksniju vezu agensa i situacije u kojoj se realizuje determinisana radnja, dok strukturno prostija slobodna padežna forma za iskazivanje sredstva odražava kognitivno jednostavniju vezu agensa i kontrolisanog oruđa, koje funkcioniše kao »produženi« agens, u čemu se sasvim jasno uočava delovanje ikoničkog principa kvantiteta.

4.5 U sferi šire shvaćene kauzalnosti u Brižinskim spomenicima se prepoznaje formalna opozicija između uzroka u užem smislu i namere kao voljno posredovanog uzroka. Ta opozicija u formalnom smislu nije toliko dosledna kao što je to slučaj s odgovarajućim opozicijama u sferi objekta, odnosno prostorne i načinske determinacije, ali je u frekventijskom smislu manje-više nedvosmislena, budući da se uzrok u užem smislu po pravilu iskazuje slobodnim padežnim formama (*ø + gen, ø + instr*) (37–38), dok se namera, kao voljno posredovani uzrok, po pravilu iskazuje predložsko-padežnim konstrukcijama (*o + acc, za + acc*) (39–40):

(37) *Caiu ze moih grechou* (III/46);

(38) *Bonese zavuzitiu bui Nepriiazninu* uvignan od szlauu bosige (II/7);

(39) *i obeti nasse im nezem o zcepasgenige* telez nasich i dus nasich (II/38);

(40) *Bose, Ti pride ze nebeze, vse ze da v moku ZA vuiz narod* (I/27).

Pošto se namera – kao tip prekomponovane, usložnjene kauzalnosti koja objedinjuje ekspliciranu ciljnu akciju ili stanje i implicirani stimulans (volju, želju, htenje) (up. PIPER 1983: 104–105) – dominantno iskazuje strukturno složenijim predložsko-padežnim konstrukcijama, dok se uzrok u užem smislu dominantno iskazuje strukturno jednostavnijim slobodnim padežnim formama, može se reći da se i u sferi šire shvaćene kauzalnosti u Brižinski spomenicima ispoljava ikonički princip kvantiteta.

5 Zaključak

Hipotaktičke strukture u Brižinskim spomenicima po pravilu su strukturirane 1) kao ikoni stvarnosti (definisani principom hronološke sekventivnosti) ili 2) kao kognitivno reanalizirani ikoni koncepta stvarnosti (određeni principom hijerarhijske sekventivnosti). Dok princip hronološke sekventivnosti (budući perceptivno definisan) teži uspostavljanju manje-više univerzalnih relacija, tj. jezičkih univezalizacija, dotle princip hijerarhijske sekventivnosti (budući određen kognitivnom

¹⁶ Indikativno je da se retki primeri komitativnih situacija koje su pod potpunom kontrolom agensa iskazuju upravo slobodnim instrumentalom: *ese iesem ztuoril zla ... ili violu ili neviolu, ili vuede ili ne vuede* (I/11).

kombinatorikom) rezultira manje-više tipološkim relacijama, tj. jezičkim frekvencijama.

U ustrojstvu objekatske, prostorne, načinske i uzročne padežne paradigme Brižinskih spomenika ispoljava se ikonički princip kvantiteta, uprkos mišljenju da je jezički sistem, tj. paradigmatika dominantno simbolična, a jezička upotreba, diskurs, tj. sintagmatika dominantno ikonična (up. SIGAL 1997: 118–119).

Za primere ikoničke refleksije iskustvenih struktura na jezički izraz uvek se može naći manji ili veći broj kontrailustracija, što je i očekivano budući da je prirodni ljudski jezik rezultat čovekove jezičke aktivnosti u kojoj se kao i u svakoj ljudskoj aktivnosti neprestano smenjuju i sučeljavaju imitacija i kreacija (up. HAIMAN 2008: 45), odnosno ikonizacija i simbolizacija. Otuda ni jezik, pa ni jezik Brižinskih spomenika nije isključivo niti ikoničan niti simboličan, već istovremeno i ikoničan i simboličan.

IZVORI I LITERATURA

- Helena BĚLIČOVÁ-KŘIŽKOVÁ, 1978: K systému prostorových vztahů v současných slovanských jazycích. *Slavia* 47. 122–142.
- Brižinski spomeniki. Znanstvenokritična izdaja.* Red. Jože Faganel, Franc Jakopin, Janko Kos, Tine Logar, Boris Paternu. Ljubljana: SAZU. 1993.
- Joan BYBEE, 2007: Diachronic linguistics. *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Eds. Dirk Geeraerts, Herbert Cuyckens. Oxford – New York: Oxford University Press. 945–987.
- William CROFT, 2003. *Typology and Universals*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ekaterina DOGRAMADŽIEVA, 1989: S"juznite sredstva v"v Frajzingskite pametnici. *Obdobje srednjega veka v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi. Mednarodni simpozij v Ljubljani od 29. junija do 1. julija 1988*. Ur. Jože Toporišič. Ljubljana: Filozofska fakulteta. 63–68.
- Holger DIESSEL, 2001: The Ordering Distribution of Main and Adverbial Clauses: A Typological Study. *Language* 77/2. 433–455.
- , 2008: Iconicity of Sequence: A Corpus-Based Analysis of the Positioning of Temporal Adverbial Clauses in English. *Cognitive linguistics* 19/3. 457–482.
- Dirk GEERAERTS, Herbert CUYCKENS, 2007: Introducing Cognitive Linguistics. *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Eds. Dirk Geeraerts, Herbert Cuyckens. Oxford – New York: Oxford University Press. 3–21.
- Talmy GIVÓN, 1985: Iconicity, Isomorphism, and Non-Arbitrary Coding in Syntax. *Iconicity in Syntax*. Ed. John Haiman. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. 187–220.
- , 1990: *Syntax: A Functional-Typological Introduction. Vol. II*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

- , 1995: *Functionalism and grammar*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Igor GRDINA, 1993: Paleografska in historična problematika. *Brižinski spomeniki. Znanstvenokritična izdaja*. Red. Jože Faganel, Franc Jakopin, Janko Kos, Tine Logar, Boris Paternu. Ljubljana: SAZU. 16–27.
- Joseph GREENBERG, 1963: Some Universals of Grammar with Particular Reference to the Order of Meaningful Elements. *On Language: Selected Writings of Joseph H. Greenberg*. Ed. Keith Denning, Suzanne Kemmer. Stanford: Stanford University Press. 40–70.
- Jasmina GRKOVIĆ-MAJOR, 2010: The Role of Syntactic Transitivity in the Development of Slavic Syntactic Structures. *Diachronic Slavonic Syntax. Gradual Changes in Focus*. Eds. Björn Hansen, Jasmina Grković-Major. München – Berlin – Wien: Otto Sagner. 63–74.
- John HAIMAN, 1980: The Iconicity of Grammar: Isomorphism and Motivation. *Language* 56. 515–540.
- , 1983: Iconic and Economic Motivation. *Language* 59. 781–819.
- , 1985: *Natural Syntax: Iconicity and Erosion*. Cambridge: Cambridge University Press.
- , 2008: In defence of iconicity. *Cognitive Linguistics* 19/1. 35–48.
- Roman JAKOBSON, 1965: Quest for the Essence of Language. *Diogenes* 13[51]. 21–37.
- George LAKOFF, Mark JOHNSON, 1980: *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.
- George LAKOFF, 1990: The Invariance Hypothesis: Is Abstract Reason Based on Image-schemas? *Cognitive Linguistics* 1/1. 39–74.
- , 1993: The Contemporary Theory of Metaphor. *Metaphor and Thought*. Ed. Andrew Ortony. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ronald LANGACKER, 1983: *Foundations of Cognitive Grammar*. Bloomington: Indiana University Linguistics Club.
- Tine LOGAR, 1996: Izhodišča za nov fonetični prepis Brižinskih spomenikov. *Zbornik Brižinski spomeniki*. Ur. Janko Kos, Franc Jakopin in Jože Faganel. Ljubljana: SAZU. 135–139.
- Ksenija MARICKI-GADANSKI, 1999: O Platonovoj glotologiji. *Platon. O jeziku i saznanju*. Beograd: Rad. 133–140.
- Willi MAYERHALER, 1981: *Morphologische Natürlichkeit*. Wiesbaden: Athenaion.
- Slobodan PAVLOVIĆ, 2010: Ikoničnost u starosrpskoj hipotaksi. *Teorija dijahronijske lingvistike i proučavanje slovenskih jezika*. Ur. Jasmina Grković-Mejdžor, Milorad Radovanović. Beograd: SANU. 131–149.
- , 2011a: Prostor i prostorne metafore u padežnom sistemu Brižinskih spomenika. *Slavistična revija* 59/2. 179–194.

- , 2011b: Ikoničnost u sintaksičkoj strukturi starosrpskih padežnih sistema. *Gramatika i leksika u slovenskim jezicima*. Ur. Sreto Tanasić. Novi Sad – Beograd: Matica srpska – Institut za srpski jezik SANU. 487–498.
- Charles Sanders PEIRCE, 1867: On a New List of Categories. *Proceedings of the American Academy of Arts and Sciences* VII. 287–298.
- , 1932: *Collected Papers. Vol. II. Elements of logic*. Ed. Charles Hartshorne, Paul Weiss. Cambridge: Harvard University Press.
- Predrag PIPER, 1983: *Zamjenički prilozi. Gramatički status i semantički tipovi*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- , 2001: *Jezik i prostor*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- , 2006: O kognitivnolingvističkim i srodno usmerenim proučavanjima srpskog jezika. *Kognitivnolingvistička proučavanja srpskog jezika*. Ur. Predrag Piper. Beograd: SANU. 9–46.
- PLATON, 1999: *O jeziku i saznanju*. Izbor i pogovor Ksenija Maricki-Gadžanski, prevod Ksenija Maricki-Gadžanski i Ivan Gađanski. Beograd: Rad.
- Tom PRIESTLY, 1989: Sound-structures in the Second Freising Fragment. *Obdobje srednjega veka v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi. Mednarodni simpozij v Ljubljani od 29. junija do 1. julija 1988*. Ur. Jože Toporišič. Ljubljana: Filozofska fakulteta. 79–85.
- Günter RADDEN, René DIRVEN, 2007: *Cognitive English Grammar (Cognitive Linguistics in Practice 2)*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Milorad RADOVANOVIĆ, 1986: *Sociolingvistika*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada – Dnevnik.
- , 2009: *Uvod u fazi lingvistiku*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Kirill Jakovlevič SIGAL, 1997: Problem ikoničnosti v jazyke. *Voprosy jazykoznanija* 6. 100–120.
- Ferdinand SOSIR, 1989 [de Saussure]: *Opšta lingvistika*. Beograd: Nolit.
- Gerald STONE, 1996: Word Order in the Freising Texts. *Zbornik Brižinski spomeniki*. Ur. Janko Kos, Franc Jakopin, Jože Faganel. Ljubljana: SAZU. 213–224.
- Boris Aleksandrovič TURAEV, 1915: Rasskaz egiptjanina Sinuheta i obrazcy egipetskih dokumental'nyh avtobiografij. *Kul'turno-istoričeskie pamjatniki drevnego Vostoka* 3. 1–63.
- Margaret WINTERS, 2010: Introduction: On the Emergence of Diachronic Cognitive Linguistics. *Historical Cognitive Linguistics*. Eds. Margaret E. Winters, Heli Tissari, Kathryn Allan. Berlin – New York: Walter de Gruyter. 3–27.
- Wolfgang Ullrich WURZEL, 1989: *Inflectional Morphology and Naturalness*. Dordrecht: Kluwer.

Galina Aleksandrovna ZOLOTOVA, 1988: *Sintaksičeskij slovar'. Repertuar èlementarnyh edinic russkogo sintaksisa*. Moskva: Akademija nauk SSSR.

POVZETEK

Prispevek obravnava pomembnost diagramске ikoničnosti kot kognitivnega mehanizma pri realizaciji sintagmatskih in paradigmatskih odnosov v sintaksi Brižinskih spomenikov, ki so nastali med letoma 972 in 1039 na Zgornjem Koroškem. Pojem *ikoničnosti* (ki je postal v zadnjih nekaj desetletjih zelo priljubljen med kognitivnimi jezikoslovci) implicira strukturalno sorodnost med označevalcem in označencem, med jezikovno strukturo in konceptualno strukturo realnosti. Po tem teoretičnem modelu avtor poudarja dva ikonična principa: *princip zaporedja* (zaporedje dogodkov se odraža v zaporedju stavkov, ki jih izražajo) in *princip kvantitete* (formalna kompleksnost ustreza pojmovni kompleksnosti). Vrstni red stavkov v zloženih povedih je analiziran z vidika *ikoničnega principa časnega zaporedja* in *ikoničnega principa hierarhičnega zaporedja*. Sintaktična struktura (predložno-) sklonskih konstrukcij (v funkciji predmetnih dopolnil ali prislovnih določil kraja, načina in vzroka) je prikazana z vidika *ikoničnega principa kvantitete*.